ՍԱՀԱԿՅԱՆ ՎԵՐԱ

ՄԱՀՄՈՒԴ ԱԲԴՈՒԼԲԱՔԻԻ ԴԻՎԱՆԻ ԵՎ ՄԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԸՆԴՈՐԻՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ (ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ԵՐԿՈՒ ՁԵՈՒԱԳՐԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ)

Մաշտոցյան Մատենադարանի արաբատառ հավաքածուի մաս են կազմում օսմաներեն և թյուրքական այլ լեզուներով գրված ձեռագրեր, որոնք 1948 թ. սկսած հակիրճ նկարագրությամբ արձանագրվել են արաբատառ ձեռագրերի գույքամատյաններում: Ներկայումս այդ մատյանների թիվը 23-ն է¹: Չնայած նրանցում առկա թերություններին՝ գույքամատյանները կարևոր են ինչպես ձեռագրերի պահպանության առումով, այնպես էլ իբրև սկզբնաղբյուր՝ ձեռագրագիտական յուրաքանչյուր նոր ձեռնարկի իրականացման ճանապարհին:

Ձեռագրերի նկարագրման աշխատանքները ներկայումս ավելի դյուրին է՝ պայմանավորված ձեռագրագիտության ոլորտի զարգացումներով, տարբեր երկրներում ձեռագրացուցակների հրատարակությամբ, համացանցում ձեռագրերի ներբեռնման լայն հնարավորություններով, ձեռագրագիտական կենտրոնների մասնագետների միջև փորձի փոխանակմամբ² և այլն: Մաշտոցյան Մատենադարանի արաբատառ ձեռագրերի ուսումնասիրության նոր շրջանը պայմանավորված է 2012 թ.-ից «Արաբատառ ձեռագրերի նկարագրման և ուսումնասիրման» բաժնի ստեղծմամբ (բաժնի վարիչ՝ պ.գ.թ. Վահան Տեր-Ղևոնդյան), որտեղ ի շարս այլ ձեռնարկների, աշխատանքներ են տարվում նաև թյուրքալեզու գրական գեղարվեստական ստեղծագործություններ պարունակող ձեռագրերի առանձին ցուցակի պատրաստ-

¹ Մատյաններում ընդգրկված օսմաներեն ձեռագրերի մասին տե՛ս Մատենադարանի օսմաներեն ձեռագրերի հավաքածուն, Ավետիսյան Ա., «Էջմիածին» ամսագիր, 2013, թիվ Ը., էջ 79-85:

² Իսլամական ձեռագրերի ընկերակցությունը (The Islamic Manuscript Association) 2012 թ. Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում անցկացրել է արաբատառ ձեռագրագիտությանը նվիրված երկշաբաթյա դասընթաց: <http://www.islamicmanuscript.org: training>
2013CodicologyShortCourseArmenia.html

ման ուղղությամբ:

2014 թ. գույքամատյանների նախնական արձանագրությունների հիման վրա արաբատառ ձեռագրերի բաժնի օսմանագետների կողմից առանձնացվեց օսմաներեն գեղարվեստական գրականությանը վերաբերող 117 ձեռագրային հուշարձան: Ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզ դարձավ, որ որոշ ձեռագրերի պարագայում, որոնք նախապես արձանագրված էին որպես գրական գեղարվեստական գրավոր հուշարձաններ, չափաժող բառարաններ էին կամ բոլորովին այլ բնույթի գործեր: Որոշ ձեռագրերի պարագայում պարզեցինք, որ դրանք կարևոր և նույնիսկ եզակի նմուշներ են: Սույն հոդվածում առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ ենք դնում Մատենադարանում պահվող և մինչ օրս հանրությանն անհայտ մնացած Մահմուդ Աբդուլբաքիի *Դիվանի* ևս մեկ ձեռագիր ընդօրինակություն:

1963-1979 թթ. Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրային գանձարանը հարստացավ Հարություն Հազարյանի³ նվիրաբերած եզակի, հարուստ հավաքածուով: Նրա կատարած նվիրատվությունը թե՛ քանակի, և թե՛ որակի առումով ամենահարուստն է Մատենադարանի նվիրատվությունների պատմության մեջ⁴: Տասնհինգ տարիների ընթացքում Հ. Հազարյանի նվիրաբերած ձեռագրերը մաս առ մաս տեղափոխվել են Հայաստան, որից արաբատառ ձեռագրերի ընդհանուր քանակը կազմել է 291 կտոր⁵:

Օսմանյան *Դիվանի*⁶ գրականության ներկայացուցիչ Մահմուդ Աբ-

³ Հարություն Հազարյանը ծնվել է 1887 թ.-ին՝ Կեսարիայում: Տեղափոխվելով Նյու Յորք՝ 1917 թ.-ից զբաղվել է ձեռագրերի, հախճապակյա ամանների, յուղանկարների հնահավաքությամբ: 1963-1979 թթ. ընթացքում Մաշտոցյան Մատենադարանին է նվիրաբերել շուրջ 390 հայերեն և այլալեզու ձեռագրական նյութեր: Հավաքածուի մասին մանրամասնություններ տե՛ս Տէր-Վարդանեան Գ., Օննիկ Եգանեսան աշխատութիւններ, Մաշտոցեան Մատենադարանի Ձեռագրական Հաւաքածուները, Մասն Բ, Երեւան, 2014, էջ 11, 287-294:

⁴ Տէր-Վարդանեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 11-12:

⁵ Նույն տեղում, էջ 287:

⁶ Արևելյան գրականության մեջ չափաժող գրական ստեղծագործությունները որոշակի կանոնիկ դասավորությամբ ամփոփվում էին ժողովածուների մեջ, որոնք ընդունված էր անվանել *դիվան*: *Թանգիմաթից* հետո *դիվանի* հեղինակ բանաստեղծները կոչվել են Դիվանի գրականության (Divan edebiyati) ներկա-

դուլբաքիի (*հիշրայի* 933-1008 թթ., 1526/27-1599/1600) երկերի ժողովածուն՝ *Դիվանը* ներկայացնող թիվ 948⁷ ձեռագիրը Հ. Հազարյանի հավաքածուում արձանագրված է եղել 252 համարի ներքո: Ձեռագրի կազմին արված արձանագրությունից հասկանալի է դառնում, որ Հ. Հազարյանը այն ձեռք է բերել 1937 թ.-ին, դառնալով 4-րդ սեփականատերը⁸: Ինչպես Հ. Հազարյանի, այդպես էլ մյուս սեփականատերերի մասին տեղեկությունները՝ համապատասխան կնիքների ու արձանագրությունների տեսքով, տեղ են գտել ձեռագրի տարբեր էջերի, Ա և Բ պահպանակների վրա⁹:

Օսմանյան կայսրությունում Աբդուլբաքիի *Դիվանը* առաջին անգամ տպագրվել է 1859-1860 թթ.-ին՝ (1276/1859-1860 թթ.), Ստամբուլում, վիմատիպ (lithography) տպագրությամբ¹⁰: Առաջին քննական բնագիրը տպագրվել է 20-րդ դարասկզբին՝ Եվրոպայում: Մինչ օրս տպագրված քննական բնագրերը երեքն են. 1908/1911 թթ. Լեյդենում Ռ. Դվորակի¹¹ կողմից, 1935 թ. Սադեդդին Նյուզիեթ Էրգյունի կողմից՝ Ստամբուլի

յացուցիչներ:

⁷ ՄՄ ձեռ. հմր. 948, *դիվան*, հեղինակ՝ Մահմուդ Աբդուլբաքի (1526 - 1600 թթ.), գրչության վայր՝ Կոստանդնուպոլիս, ժամանակ՝ *հիշրայի* 1017 թ. /1607-1608 թթ./, գրիչ՝ Ադր ալ Սամադ Մահմուդ բն Մուհամմադ ալ Յենիշեհիրի, թերթ՝ 112: Ձեռագիրը պարունակում է 21 *քասիդ*, 8 *մուսամմաթ*, 5 *թախմիս-ի գազել*, 1 *մուխամմաս*, 454 *գազել*, 10 *քըթա*, 21 *մաթլա*, 3 պարսկերեն *թախմիս-ի գազել*, 8 պարսկերեն *գազել*, 4 պարսկերեն *մեսնևի*, 3 պարսկերեն *թեք բեյթ*:

⁸ ՄՄ ձեռ. հմր. 948, պիպ. Բ:

⁹ ՄՄ ձեռ. հմր. 948, պիպ. Ա, Բ, 1ա, 112ա:

¹⁰ Divân-ı Bâkî. Muzika-i Hümayûn Litografya Tezgâhı, İstanbul 1859/1860, 256 էջ: Ժողովածուի այս առաջին տպագրությունը ներառել է 27 *քասիդ*, 2 *թերքիթ-ի բենդ*, 1 *թերք-ի բենդ*, 519 *գազել*, 3 *թախմիս* և 16 *քըթա*:

¹¹ Dvorak R., Baki's Diwan, Ghazalijjat, Buchhandlung und Druckerei, vormals E. J. Brill, Leiden, 1908, 1911, 2 Band, 210 էջ: Սա *Դիվանի* առաջին քննական բնագիրն է: Վերնագրված է *գազելիյաթ* (գազելներ): Պատրաստվել է Լեյդենի, Լայպցիգի և Մյունխենի գրադարաններում պահվող երեք ձեռագրերի հիման վրա: Քննական բնագրում հեղինակը 8 *քասիդ* և մեկ *քըթա-ի քերիթ* ընդգրկել է *գազելների* մեջ, բնագրում ընդգրկված է 1 *մուխամմաս*, 6 *թախմիս*, 549 *գազել*, 27 երկտող, պարսկերեն 3 *թախմիս*, 8 պարսկերեն *գազել*, 3 պարսկերեն *մեսնևի*, 3 պարսկերեն *թեք բեյթ*: Սույն քննական բնագրում ընթերցումների ճշգրտությունը բացիազետները վիճելի են համարում:

գրադարաններում պահվող *դիվանի* 25 ձեռագրերի հիման վրա¹², և 1994 թ.-ին՝ պրոֆեսոր Սաբահաթթին Քյուչուքի կողմից՝ *Դիվանի* 12 ձեռագիր օրինակների հիման վրա¹³:

Այսօր արդեն կարող ենք արձանագրել, որ Մատենադարանում առկա է Բաքիի *Դիվանի* երկու հոյակապ օրինակ, որոնցից թիվ 321-ը որպես Բաքիի *Դիվան* հստակ, ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրված է եղել դեռևս 1948 թ.-ին¹⁴: Ինչ վերաբերում 948 համարի ձեռագրին, ապա 10-րդ համարի գույքամատյանում ձեռագրի վերաբերյալ կարդում ենք հետևյալ տեղեկությունները. լեզու՝ թուրքերեն, բովանդակությունը՝ բանաստեղծություններ: Քանի որ գույքամատյանում նշված չի եղել հեղինակի անունը, պատճառ էր դարձել, որպեսզի մինչ մեր կողմից կատարված ձեռագրագիտական ուսումնասիրությունը այն դուրս մնար համապատասխան մասնագետների ուշադրությունից¹⁵: Այսպիսով, մատենադարանյան ձեռագրերից թիվ 948-ը, որպես Բաքիի *Դիվան*, գիտական լայն հանրությանն ենք ներկայացնում առաջին անգամ: Առաջին անգամ ենք կատարում նաև թիվ 321¹⁶ և թիվ 948 ձեռագրերում առկա հորինվածքների համեմատական քննությունը:

Ձեռագրագիտական համեմատական քննությունը կատարել ենք հենվելով վերը նշված երեք քննական բնագրերին: Չենք առանձնաց-

¹² Ergun S., Baki, Hayati ve Şiirleri, C.I. Divan, İstanbul, 1935:

¹³ Küçük S., Bâkî Dîvânî, Tenkitli Basım, Ankara, 2011: Սա երրորդ և վերջին քննական բնագիրն է: Այն ընդգրկում է 27 *քասիդ*, 9 *մուսամմաթ*, 548 *գազել*, 20 *քըթա*, մեկ թվական (ձեռագրի գրության թվականը), 31 *մաթլա*, 3 պարսկերեն *թախսիս*՝ Հաֆեզի *գազելների բեյթերի* հիման վրա, 8 պարսկերեն *գազել*, 4 պարսկերեն *մեսնևի*, 5 պարսկերեն *թեք բեյթ*:

¹⁴ Ցուցակ արաբական, պարսկական աղբյուրների և ուղբեկական ձեռագրերի, 4-րդ գույքամատյան, Երևան, 1948, ՀՍՍՌ, Մինիստրների սովետին կից Պետական ձեռագրատուն, Մատենադարան, թերթ 18 ք -19 ա:

¹⁵ Տե՛ս Ցուցակ արաբատառ ձեռագրերի, 10- րդ գույքամատյան, էջ 10:

¹⁶ Բաքիի *Դիվանը* պարունակող երկրորդ՝ թիվ 321 ձեռագրի վերաբերյալ ձեռագրագիտական ամփոփ տեղեկություններ տե՛ս Սարգսյան Ա., Մելիքյան Գ., Սաֆարյան Ա., Բաքիի՝ Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարանում պահվող N 321 ձեռագիրը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2012, 2-3, էջ 442-446:

րել դրանցից որևէ մեկը, քանի որ Դվորակի աշխատասիրությամբ պատրաստված բնագրում և՛ ձեռագրերի քանակը, և՛ ընդգրկված հորինվածքների թիվը պակասավոր է: Սադեղդին Նյուզհեթի պատրաստած քննական բնագրում *քասիդ*ների քանակը հասնում է 28-ի, քանի որ Սուլթան Սուլեյմանին նվիրված եղերերգությունը */մերսիյե/*, որը *մուսամմաթ* ժանրի հորինվածք է, հեղինակն ընդգրկել է *քասիդ*ների մեջ՝ Բաքի գրչին պատկանող 27 *քասիդ*ների թիվը հասցնելով 28-ի: Քյուչուք Սաբահաթթինը, հենվելով նախորդ քննական երկու բնագրերին, իր աշխատասիրությամբ պատրաստված օրինակում օգտագործել է 12¹⁷ ձեռագիր՝ հենվելով նրանց ընթեռնելիության, ընդօրինակման թվականի հնության, ամբողջականության, հորինվածքների առավել ընդգրկունության վրա: Ի տարբերություն մյուս քննական բնագրերի այս օրինակը լատինատառ է, որը և՛ օգնող, և՛ խանգարող գործոն է ձեռագրագիտական քննություն կատարելու առումով: Այսպիսով, կարծում ենք երեք քննական բնագրերը լավագույնս կարող են լրացնել մեկը մյուսին:

Ինչպես ցույց տվեց մեր ուսումնասիրությունը, Սաբահաթթին Քյուչուքի օգտագործած 12 լավագույն համարվող ձեռագրերից ոչ պակաս արժեքավոր են մատենադարանյան երկու օրինակները՝ թիվ 321¹⁸ և 948-ը, որոնք ցայսօր դեռևս ընդգրկված չեն հրատարակված ձեռագրացուցակներում, ինչպես նաև լիարժեքորեն ուսումնասիրված չեն:

Երկու ձեռագրերն էլ ընդօրինակվել են 17-րդ դարում, Կոստանդնուպոլսում: Թիվ 321-ը *հիջրայի* 1016 թ.-ին (1607 թ.)¹⁹, իսկ թիվ 948

¹⁷ Ընդգրկված ձեռագրերի հակիրճ նկարագրությանը ծանոթացի՛ր Küçük S., նշվ. աշխ., էջ XI-XVI:

¹⁸ ՄՄ ձեռ. Հմր.321: Ընդօրինակվել է հիջրայի 1016 թ.: Պարունակում է 27 *քասիդ*, երկու *մերսիյե*, մեկ *թերջ-ի բենդ*, 5 *թախմիս-ի գազել*: 32բ-36ա, 124բ էջերը ժողովածուի պարսկերեն մասերն են: Պարսկերեն մասում ներառված է 3 *թախմիս*, 8 պարսկերեն *գազել* (32բ-36ա) և չորս պարսկերեն *մեսնևի* (124բ): Օսմաներեն *գազել*ները սկսվում են 36ա էջից մինչև 121բ էջը: Ձեռագրում առկա է 8 *քըթա*, մեկ *մաթլա*: Հիշատակարանը գտնվում է 126/125 ա էջում: (Ծնթ. 4-րդ գույքամատյանում ձեռագիրն արձանագրված է 125 թերթ: Նոր նկարագրության մեջ նախկինում էջադրման վրիպումը ուղղելու հետևանքով ներկայումս հաշվվում է 126 թերթ: Նոր նկարագրությունը՝ Ա. Սարգսյանի):

¹⁹ ՄՄ ձեռ. հմր. 321, էջ 126ա:

ծեռագիրը՝ *հիջրայի* 1017 թ. (1608-1609 թթ.), գրիչ՝ Արդ ալ-Սամմադ Մահմուդ բն Մեհեմմեդ ալ-Յենիշեհրիի կողմից, Կոստանդնուպոլսում: Այս թվականներին արված ընդօրինակությունները լավագույններից են համարվում, քանի որ ընդօրինակվում էին նախագաղափար օրինակներից: *Դիվանի* օրինակը ներկայացնող թիվ 948 ծեռագիրը, ինչպես վերն արդեն նշել ենք, ունեցել է չորս (կամ հինգ) սեփականատեր: Ձեռագրի տարբեր էջերին առկա է 7 կնիք, որոնցից չորսը պարզ են, ընթեռնելի²⁰: Ըստ առաջին կնիքի վերծանության՝ գրքի առաջին սեփականատերը եղել է Արդ ալ-Հաջ Հուսեինը: Հաջորդ երկու կնիքները, կից արձանագրություններով և թվականներով, թույլ են տալիս ենթադրելու, որ ծեռագիրը ունեցել է ևս երկու սեփականատեր, սակայն հասկանալի չէ, թե օրինակ «46թ., *զիլկադե* ամսի 9-րդ օր» գրության մեջ ո՞ր 46-ն է նկատի առնվել: Արդյոք խոսքը *հիջրայի* 1046, 1146, թե՞ այլ թվականի մասին է: Հաջորդ գրության թվականը նույն կերպ է բերված «Մահմուդի գրքերից..., 54 թ., *սաֆեր* ամսի 27-րդ օր»²¹: Ձեռագրի վերջին էջում և Բ պահպանակին առկա է ևս երեք կնիք, որոնցից երկուսն՝ անընթեռնելի: Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ առկա է երկու անընթեռնելի կնիք, իսկ ընթեռնելի կնիքների համաձայն ենթադրում ենք, որ Հազարյանը հանդիսացել է ծեռագրի 4-րդ սեփականատերը:

Երկու ծեռագրերն էլ սկսվում են սուլթան Սուլեյմանին²² ձոնված *քասիդով*՝ ի պատիվ այն Սուլթանի, ում հորդորով առաջին անգամ գրի է առնվել «*Դիվանը*»: 948 համարի ծեռագրում սուլթան Սուլեյմանին նվիրված *քասիդի* վերնագիրը բացակայում է: Մեր կարծիքով այն մնացել է 1բ էջում, հետագայում արված ճակատագրորդի տակ²³:

²⁰ ՄՄ ձեռ. Հմր. 948, էջ 1ա:

²¹ Նույն տեղում:

²² Սուլեյման I Քանունի: 1520-1566 թթ. Օսմանյան կայսրության սուլթան:

²³ ՄՄ ձեռ. Հմր. 948, ճակատագրորդ 1բ: Ուղղակյուն շրջանագծի մեջ զարդարուն կիսախորան, մեջտեղում դեղին ոսկի: Ճակատագրորդը արևելյան ոճով չէ: Հենվելով բազմերանգ գույների և նրբերանգների առատությանը, կարող ենք ասել, որ մանրանկարչությունը արվել է ուշ շրջանում: Օգտագործված են ոսկի, վարդագույն, լաջվարդ, փիրուզ, նարնջագույն, մանուշակագույն, կանաչ, մուգ կապույտ, կարմիր՝ նրբերանգային հարուստ տարբերակումներով: Նախշերը ոլորավուն, ներհյուսված տերևներ են: Ձեռագրի

Բաքիի գրչին է պատկանում ընդհանուր առմամբ 27 *քասիդ*: Թիվ 948 ձեռագրում *քասիդ*ների թիվը հասնում է 21-ի, իսկ թիվ 321 ձեռագիրը պարունակում է բոլոր 27 *քասիդ*ները, որոնք ունեն խառը դասավորություն: Այսպես, թիվ 321 ձեռագրում 21 *քասիդ* զետեղված է սկզբնամասում, 4 *քասիդ* վերջին մասում, և 2 *քասիդ* ձեռագրի միջնամասում՝ գազելների կողքին: Ձեռագրի վերջնամասում տեղ գտած չորս *քասիդի* ընդօրինակությունն ավելացվել է հետագայում ձեռագրին կցված երկու թերթերի միջնորդությամբ²⁴: Այս ավելացված թերթերը նույնիսկ անգեն աչքով են տեսանելի, քանի որ գործածվել է բոլորովին այլ տեսակի և գույնի թուղթ: Դժվար է ասել, արդյոք մեկ ա՛յլ ձեռագրից է անջատվել և միացվել այս ձեռագրին, գրի՞չն է ընդօրինակել, թե՞ հետագա սեփականատերերն են փորձել ամբողջացնել *քասիդ*ների քանակը: Այնուամենայնիվ, մեր կարծիքով այն չի նվազեցնում ձեռագրի ձեռագրագիտական կարևորությունն ու արժեքը:

27 *քասիդ*ներից 17-ը Բաքին նվիրել է ժամանակի սուլթաններին՝ նրանց բարեհաճությունը շահելու խորագետ նպատակներով: Մյուսները ևս նվիրված են ժամանակի հայտնի և պետության մեջ կարևոր պաշտոններ զբաղեցրած այլևայլ պաշտոնյաներին:

Պետք է արձանագրել, որ Սաբահաթթին Քյուչուքի կողմից գործածված 12 լավագույն համարվող ձեռագրերից և ոչ մեկը չի պարունակում 27 *քասիդ* ամբողջությամբ²⁵: Ավելին՝ թուրքական ձեռագրերի պաշտոնական կայքում տեղադրված ձեռագրերի հակիրճ քննությունը ևս ցույց տվեց, որ գրեթե հազվադեպ է հանդիպում 27 *քասիդ*ները պարունակող ձեռագրերի ընդօրինակություններ:

Ցավոք երկու ձեռագրերն էլ ունեն թափված էջեր, որոնց պատճառով, թիվ 321-ում կորցրել ենք *գազել*ներ: Ընկած էջերի հետևանքով թիվ 948-ում կորցրել ենք *քասիդ*ներ, մեկ *թերջի-ի բենդ*, ինչպես նաև սուլթան Սուլեյմանին նվիրված եղերերգության՝ *մերսիյեի* կեսը: Ըստ 948 ձեռագրի Ա պահպանակի վրա արված նշումի այն ի սկզբանե ունեցել է 118 թերթ:

Եվս երկու թափված հատված առկա է թիվ 321 ձեռագրում:

բոլոր էջերը ներառված են ոսկի շրջանակի մեջ:

²⁴ ՄՄ ձեռ. հմր. 321, էջ 122, 123:

²⁵ Küçük S., նշվ. աշխ., էջ XI-XVI:

Առաջինը գտնվում է 55թ էջից հետո: Ձեռագրագիտական քննական և համեմատական աշխատանք կատարելով՝ եզրակացրեցինք, որ գրչի կամ հետագա սեփականատիրոջ կողմից փորձ է արվել վերականգնել ընկած էջերի բովանդակությունը, որի արդյունքում միևնույն *գազել* մի քանի անգամ արտագրվել է, իսկ երբեմն էլ՝ տարբեր *գազելների բեյթեր* խառնվել են իրար: Մեր կարծիքով, հնարավոր է, որ ընդօրինակողը ձեռք բերելով մեկ այլ օրինակ, նախորդի հավաստիությունը կասկածի տակ առնելով, կամ թերևս թերագնահատելով, ընդօրինակվող աղբյուրը փոխարինել է մեկ այլ նախագաղափար օրինակով: Այս եզրակացությանը հանգեցինք քանի որ մինչև 55թ էջ և դրանից հետո ընդօրինակման ճշգրտության մեջ նկատելի են ձեռագրագիտական և բնագրային ակնառու նմանություններ և տարբերություններ: *Գազելների* նույնական հաջորդականությունը վերականգնվում է համապատասխանաբար՝ 321-ի համար 57ա և 948-ի համար 57բ էջերում: Հետևաբար, պարզ է դառնում, որ թիվ 321 ձեռագրի առաջին թափված մասում կորցրել ենք 7 ամբողջական թերթ՝ 14 էջ:

Թիվ 321 ձեռագրի երկրորդ թափված մասը գտնվում է 108 էջից հետո: Սա նկատելի է խախտված հիշագրի, ինչպես նաև նախորդող՝ բ էջի կիսատ *գազելի* առկայությունից: Սակայն թե քանի՞ թերթ է այս մասում պակասավոր՝ չկարողացանք պարզել, որովհետև հորինվածքների հերթագայման կանոնավոր դասավորությունը բոլորովին տարբեր է և չի համապատասխանում թիվ 948 ձեռագրի հաջորդական դասավորությանը:

Մեր կարծիքով, թիվ 321 ձեռագրի ընդօրինակությունը բավականաչափ երկար է տևել: Երկար տարիների ընթացքում ձեռքի տակ եղած այլևայլ օրինակներից համալրվել, հարստացվել է այս օրինակը: Երբեմն ձեռագրից հեռացվել են հավանության չարժանացած էջերը, դրանք փոխարինելով այլ նմուշներից քաղված ընդօրինակություններով: Երբեմն էլ նոր ընդօրինակությունները տեղ են գտել ձեռագրի ներքին և արտաքին լուսանցքներում: Մեր կարծիքով ձեռագրի ընդօրինակությունը սկսվել է 1016 թ.-ից մոտ երկու տասնամյակ առաջ: Այն լրամշակվել ու հարստացվել է տարբեր գրիչների կողմից՝ ձեռքի տակ եղած լավագույն նախագաղափար օրինակներով, իսկ ընդօրինակումն ավարտվել է *հիջրայի* 1016 թ., որի մասին տեղեկությունը տեղ է գտել ձեռագրի հիշատակարանում: Կարծիքը մենք հիմնավորում ենք կա-

տարած ձեռագրագիտական մանրակրկիտ քննությամբ, ընդգրկած հորինվածքների՝ այդ թվականներին արված ընդօրինակումների, քննական բնագրերի համեմատությամբ:

Այս հարուստ ընդգրկունության հետ մեկտեղ թիվ 321 ձեռագրում իրենց սակավությամբ աչքի են ընկնում այն քրթաները, որոնք արտացոլում են Բաքիի վարած ազատ և անառակ կյանքը, որոնցում թեև ո՛չ հաճախ, սակայն և ո՛չ հազվադեպ տեղ են գտել հայիոյանքներ, ոչ զգաստամիտ արտահայտություններ ու դրսևորումներ:

Ե՛վ թիվ 948, և՛ թիվ 321 ձեռագրում *քասիդ*ներին հաջորդում են *մուսամմաթ*ները: Այս ժանրի մեջ մտնող հորինվածքների թիվը 9-ն է: Թիվ 321 ձեռագրում առկա է 8 *մուսամմաթ*: Դրանք ընդօրինակված են 24ա-32բ էջերում: Բացակայում է միայն դիվանի մեջ ընդգրկված *թախմիսաթը*: Թիվ 948-ում ևս *մուսամմաթ*ների 8-ն է, սակայն ի տարբերություն 321 ձեռագրի, որում բացակայում է 9-ը հորինվածքների մեջ մտնող մեկ *մուխամմասը*, այս ձեռագրում պակասում է *թերջի-ի բենդ* հորինվածքը: Ե՛վ այս *թերջի-ի բենդ*-ը, և՛ 23ա էջից առաջ Սուլեյմանին նվիրված եղերերգության առաջին վեցը տները (40 բեյթ), և՛ վերը նշված 2 *քասիդ*ները բացակայում են ձեռագրի 23-րդ թերթից առաջ ընկած էջերի կորստյան հետևանքով: Անդրադառնալով *գազել*ներին՝ նշենք, որ թիվ 321 ձեռագիրը պարունակում է 441, իսկ թիվ 948-ը՝ 454 հորինվածք:

Հարկ ենք համարում առանձին նշել և հետազոտողների ուշադրությունը բևեռել հետևյալին. Մահմուդ Աբդուլբաքիի գրչին են պատկանում նաև *պարսկերեն հորինվածքներ՝ թախմիսաթներ, գազելներ, մերսիյեններ ու երկտողեր*, որոնք առկա են թե՛ ՄՄ թիվ 948, և թե՛ ՄՄ թիվ 321 ձեռագրերում: Եթե օսմաներեն *թախմիսաթները* գրվել են Սուլեյման Քանունիի հորինվածքներից վերցված բեյթերի վրա, ապա պարսկերեն *թախմիսաթների* պարագայում Բաքին ընտրել է Հաֆեզին: Այսպիսով՝ թիվ 948 ձեռագրի 28ա-30ա, 110բ -111ա, իսկ 321 ձեռագրի համար 32բ-36ա և 124բ էջերը «*Դիվանի*» պարսկերեն հատվածներն են, որոնք պարունակում են Հաֆեզի *գազելների հեջեների* հիման վրա գրված պարսկերեն 3 *թախմիսաթ*, 8 պարսկերեն *գազել*²⁶, պարսկերեն *մեսնևհի* 4 օրինակ և 3 *թեք բեյթ*²⁷: Թիվ 948

²⁶ ՄՄ ձեռ. Հմր. 948, էջ 30ա-31բ:

ձեռագրում ընդգրկված են նաև օսմաներեն գազելների հիման վրա գրված *թեք բեյթի* օրինակներ, որոնք որպես *թեքբեյթ* տեղ չեն գտել Բաքիի մինչ օրս տպագրված քննական բնագրերից և ոչ մեկի մեջ:

Անդրադառնալով *քըթաներին*՝ նշենք, որ թիվ 948 ձեռագրում առկա է 10 *քըթա*, իսկ 31 *մաթլաներից* առկա է 21-ը: 321 ձեռագրում առկա է 8 *քըթա* և մեկ *մաթլա*:

Ամփոփելով մեր ուսումնասիրած ձեռագրերը պետք է նշենք, որ Մատենադարանում պահվող այս ձեռագրերը կարող ենք ընդգրկել Աբդուլբաքիի *Դիվանի* լավագույն ընդօրինակված նմուշների թվում՝ ընդօրինակության վաղ թվականների, նրանցում ընդգրկված հորինվածքների քանակի, գեղեցիկ և յուրօրինակ զարդանախշերի, որպես մաքուր, ընթեռնելի ձեռագրային օրինակի, ինչպես նաև *բոլոր 27 քասիդները պարունակելու, ընդգրկելու առումներով*:

Եթե համեմատելու լինենք այս երկու ձեռագրերի ձեռագրագիտական արժեքը, պետք է նշենք, որ ՄՄ թիվ 321 ձեռագիրը առանձնանում է ընդգրկող *քասիդների* առավելությամբ, իսկ ՄՄ թիվ 948 համարի ներքո պահվող ընդօրինակությունը՝ գազելների առավել մեծ ընդգրկունությամբ, ձեռագրի թարմությամբ, գրադաշտի մեծությամբ, ընթեռնելիությամբ, բնագրային ճշգրտություններով:

SAHAKYAN VERA

THE NEWLY-FOUND REPLICA OF THE "DIVAN" OF MAHMUD ABDULBAKI (COMPARATIVE STUDY OF TWO MANUSCRIPTS OF MATENADARAN)

The 948th manuscript of Osman writer Mahmud Abdulbaki "Divan" which was donated among other things to the Matenadaran by Harutyun Hazaryan is being presented to the public within the framework of the present study. There is also another copy of "Divan" among the collection of Arabic manuscripts besides the mentioned work. The former has been included in several publications. within the framework of the study the two copies have undergone both handwriting and comparability analysis.

²⁷ Kanar M., Baki Divanindaki Farsça Şiirler, Doğu Esintileri, İranoloji, Fars Dili ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi (Uluslar arası hakemli dergi), A Journal of Iranology Studies, Sayı 12, Issue: 2.2014, s. 1-40.